

УДК 81'367.622.81'373.611

ББК 811.161.2

ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНІ ДЕРИВАТИ В СТРУКТУРІ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

ВАЛЮХ З.О.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті встановлено типові словотвірні парадигми іменників у сучасній українській мові. Обґрунтовано виокремлення зон словотвірної парадигми за частиномовною належністю дериватів та виділено структурні типи словотвірних парадигм залежно від кількості таких зон. З'ясовано словотвірну специфіку префіксально-суфіксальних десубстантивів – складників субстантивної, ад'єктивної, вербальної зон словотвірних парадигм іменника.

Ключові слова: словотвірна парадигма, типова словотвірна парадигма, словотвірна лексико-семантична група іменників, зона словотвірної парадигми, десубстантиви, словотвірне значення.

The typical word-building paradigms of lexico-semantic groups of nouns in the modern Ukrainian language are exposed the article. The singling out of the zones of the word-building paradigm due to the word-class belonging is explained and the structural types of word-building paradigms according to the number of such zones are identified. The word-formation specific of detachable-suffix desubstantives –constituents of substantive, adjective, verbal zones of word-building paradigms of noun is revealed.

Key words: word-building paradigm, typical word-building paradigm, lexico-semantic group of nouns, zone of the word-building paradigm, desubstantives, derivational meaning.

Упродовж останніх десятиліть не втрачає своєї актуальності проблема створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів різної частиномовної належності. Розв'язання цієї проблеми стало можливим у межах основоцентричного підходу, зорієнтованого на твірну основу. Цей підхід дає змогу виявити словотвірну потужність твірних слів, установити закономірності функціонування сукупностей дериватів (словотвірних парадигм), утворених на їхній базі, та визначити вплив мовних і позамовних чинників, що регулюють реалізацію твірними основами закладених системою мови дериваційних можливостей.

Концепцію основоцентризму в дериватології, закладену І.І. Коваликом, розбудував, поглибив і послідовно застосував на матеріалі українського прикметника В.В. Грещук, праці якого дали поштовх до вивчення словотвірного потенціалу лексико-граматичних розрядів слів української мови та різних лексико-семантичних груп у їхніх межах [5; 6]. Показово, що й нині, незважаючи на неабиякі напрацювання в цій царині, в епіцентрі основоцентричних дериваційних студій залишаються питання, які потребують негайного розв'язання. Це стосується передусім створення типології словотвірних парадигм українського іменника. Своєрідність іменника як однієї з центральних частин мови виявляється передусім у компонентному складі його словотвірних парадигм. Кількісний параметр та якісний склад конкретних словотвірних парадигм різних лексико-семантичних груп іменників залежить від лексичної та граматичної семантики вершинного слова, його фонемної структури, семантико-синтаксичних зв'язків, активності та сфери функціонування в мові й мовленні.

Типологічною ознакою словотвірних парадигм іменників є їхнє внутрішнє структурування за частиномовними зонами дериватів. Залежно від кількості цих зон словотвірні парадигми іменників бувають тризонними, двозонними, однозонними та нульовими. Для більшості

лексико-семантичних груп іменників характерна тризонна словотвірна парадигма – типова мікросистема, у якій об'єднано три частиномовні зони дериватів: субстантивну, ад'єктивну та дієслівну.

Десубстантиви охоплюють кількісно велику групу похідних одиниць, утворюючи специфічну підсистему в складі словотвірної системи сучасної української мови. Ця специфіка виявлена в їхній частиномовній належності, у співвідношенні способів словотворення та словотворчих засобів, закономірностях формування словотвірної семантики. Вони утворені здебільшого суфіксальним способом. Інші способи, такі, як префіксальний, префіксально-суфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний та основокладання, не є універсальними. Вони обмежені частиномовною належністю утворюваних за їхньою допомогою похідних одиниць та специфікою словотвірної семантики. Дослідженню словотвірної та семантичної структури згаданих дериватів присвячена пропонована стаття.

Найбільше префіксально-суфіксальних дериватів було виявлено в складі субстантивної, ад'єктивної та вербальної зон типової словотвірної парадигми локативних іменників. Саме вони зумовили специфіку її семантичного наповнення.

Субстантивна зона типової словотвірної парадигми локативних іменників становить велику за обсягом групу дериватів, що мають розгалужену систему значень. Лексична семантика цих іменників зумовила переважне утворення від них похідних з мутаційним словотвірним значенням. До них належать передусім деривати на позначення суб'єкта дії, в основу яких покладено акцентовану локативну ознаку, та десубстантиви на позначення суб'єкта стану, які посідають семантичну позицію “особа, названа за територіальною ознакою”.

Однак характерною особливістю субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників є те, що більшість її членів – це префіксально-суфіксальні мутаційні деривати, які окреслюють місце в просторі.

Група префіксально-суфіксальних похідних іменників значеннєво й структурно неоднорідна. Вона об'єднує лексеми, що посідають семантичні позиції: “місце, яке характеризується відсутністю того, що позначено твірним іменником” (*бездоріжжя, безбережжя, безмежжя, безлісся*), “місце, подібне до того, що позначено твірним іменником” (*вибалок, виярок, видолинок*), “місце, простір, які не повністю виявляють ознаку того, що названо твірною основою” (*перелісок, переярок*), “місце, яке є крайньою частиною того, що названо твірною основою” (*узлісся, узбережжя, узвишся, узгір'я, узбіччя, узмор'я, узлісок, узміжок, узлучина*), “місце, де відбувається розмежування, роз'єднання того, що названо твірною основою” (*роздолля, розпуття, розмежжя*), “місце, простір, територія, які розташовані по той бік того, що названо твірним іменником” (*забережжя, загір'я, загребелля, замор'я, заозер'я, заріччя, закуття, замістя, засілля, позамежжя, залука, завулок, задвірок, закуток, запічок*), “місце, простір між однаковими предметами, названими твірним іменником” (*міжгір'я, межигір'я, міжріччя, міждоріжжя*), “місце, простір, які передують тому, що названо твірним іменником” (*передгір'я, передмістя, передмостів'я, передпілля, передсінок*), “місце, простір, територія, розташовані нижче або вище від того або спереду того, що названо твірним іменником” (*підгір'я, піддашся, підземелля, підсіння, підріччя, підгірок, підсінок, надмор'я, надріччя, надбережжя*), “місце, простір, територія, які безпосередньо прилягають до того або є продовженням чи відгалуженням того, що названо твірним іменником” (*приозер'я, примор'я, прикордоння, прибережжя, придолинок, пригорок, прибалок, присілок, прикомірок, присадок, приярок, приямок, прилука*), “місцевість, місце, територія, які знаходяться поблизу або впродовж того, що названо твірним іменником” (*побережжя, пограниччя, подвір'я, поділля, полісся, покуття, поріччя*) та ін. Напр.: *Ген у круглому видолинку, схожому на денце ложки, застигли розпорошені волоконця туману – немов пара над гарячою стравою* (Є. Гуцало); *Береги далеко. Правий – гори, кучугури і переярки в лісах* (Ю. Смолич); *А коли з царинки я попадав знов у смеречані перелісся, там охоплював мене кадильний дух живиці* (М. Грушевський); *А з гущавини вийшли*

тіні на **узлісся**, як табун чорних волів, і лягли вздовж берега понад річкою (А. Головка); Мирон Ключка – лісничий, і правомірно, що його хата на відшибі од села, на **узліску** (В. Логвиненко); І я клонюся на залізні ґрати, Як той жебрак на хрест на **роздоріжжю**, І чую, чую, що ніяк не зможу Важких страждань в душі заколисати (П. Карманський); Після кількадедного виснажливого наступу по розгаслому фронтовому **бездоріжжю** нам випала, нарешті, передишка, і ми зупинились батареєю на одному хуторі, глухому, напівзруйнованому, закинутому серед боліт та березняків (О. Гончар); Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від **зарічки** знову над нашою хатою пролітають лебеді (М. Стельмах); На дні **міжгір'я** тихо, похмура (М. Коцюбинський); З лугу дорога простирається в ліс, свіжою зеленню покритий **підлісок** (Є. Гуцало); Небо над ним, блакитний купол цього собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрії **підниззя** цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав (О. Гончар). **Передмістя** зустрічає нас задушиним повітрям, тут зливи не було (О. Гончар); Близькість ріки відчувалась особливо виразно по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями, таємничістю звуків, властивих кожному **приріччю** (Григорій Тютюнник); Вони [маміні руки] владарювали на **прирічку**, в печі, в комині, на миснику (Є. Гуцало).

Префіксально-суфіксальні іменники становлять два структурних різновиди дериватів. Перший постав унаслідок одночасного приєднання до твірної іменникової основи префікса і суфікса, які виступають як єдиний формант (конфікс) під час творення похідного. Його представляють похідні з конфіксами: **ви- ... -ок** (видолинок), **пере- ... -ок** (перейрок), **уз- ... -ок** (узлісок), **пере- ... -/j/-** (перелісся), **уз- ... -/j/-** (узлісся) **роз- ... -/j/-** (роздоріжжя) та ін.

Другий різновид префіксально-суфіксальних дериватів зі значенням місця, простору, території, на відміну від першого, охоплює похідні, що співвідносяться з прийменниково-іменниковими сполученнями, з якими підтримують виразні семантичні зв'язки. В основу цих словотвірних типів лягли сполучення іменників, основа яких указує на просторову семантику, з прийменниками **без, за, між, перед, під, при** та різними суфіксами, зокрема формантом **-/j/-**, що в неоднакових звукових оточеннях набуває різного звукового вираження, “під впливом суміжних звуків зазнає асиміляційних змін, перетворюючись – залежно від сусіднього приголосного звука – на **л', д', з' ж'**” [1, с.101], пор.: **місце, територія без дороги** → **бездоріжжя**; **місце, територія за річкою** → **заріччя, зарічка**; **місце, простір між горами** → **міжгір'я**; **місце, простір під лісом** → **підлісок, підлісся**; **місце, територія перед містом** → **передмістя**; **місце, простір біля річки** → **приріччя** та под.

Потрібно зауважити, що префіксально-суфіксальні пари, які обрамляють твірні основи двох груп іменників, мають різний характер. К. Г. Городенська з цього приводу відзначила, що для утворення іменників на основі синтаксично оформлених сполучень у словотворчі зв'язки з суфіксами вступають префікси прийменникового походження, тоді як в оформленні конфіксальних похідних беруть участь префікси неприйменникового походження [2, с. 292].

Більшість префіксально-суфіксальних дериватів, що є членами словотвірної парадигми іменників з локативним значенням, утворена на базі прийменниково-відмінкових форм.

Іменники, що належать до лексико-семантичної групи локативів, перебувають у регулярних дериваційних зв'язках з відносними прикметниками. Вони становлять стрижень ад'єктивної зони. Специфічною рисою прикметників, що виражають ознаку за відношенням до місця, є те, що вони не розвивають вторинних значень. На цю особливість відносних прикметників, мотивованих локативними іменниками, звернув увагу А. П. Грищенко, зазначивши, зокрема, що в будь-якому словосполученні “відносний прикметник з локативним значенням + іменник” зберігається первинне значення прикметникового похідного [4, с. 147].

Окрему групу прикметників у складі ад'єктивної зони становлять ті, що утворилися префіксально-суфіксальним способом на основі прийменниково-іменникових сполучень. Під час творення цих прикметників прийменники перетворюються на префікси і в парі з відповідними

суфіксами оформляють основи локативних іменників. Залежно від типу вихідного прийменниково-іменникового сполучення і зумовленого ним словотвірного значення ці прикметники поділяємо на кілька підгруп:

1) прикметники, що виражають значення “позбавлений того, що називає основа мотивувального іменника”: *безбережний, безберегий, безбалковий, безгаражний, бездольний, бездомний, бездоріжній, бездорожній, безкрайній, безкрайї, безмежний, безлісий, безлісний, безпольовий*, напр.: *Ця жінка, одягнена в просте домоткане чорне платно, зав'язана таким самим убрусом, у мотузяних постолах на босу ногу, була убога, **бездомна**, як і тисячі інших, але трималась гідно, гордо* (С. Скляренко); *Синім змієм плазує шлях з гори у долину поміж зеленою травою **безкрайого** степу* (Панас Мирний); ***Безмежні** степи запорізькі!* (Я. Баш);

2) прикметники, що виражають значення “такий, що простягається понад чимось або перебуває поблизу того місця, яке називає основа твірного іменника”: *прибалковий, прибережний, приболотний, привокзальний, придорожній, прикордонний, приміський, приморський, приозерний, приокеанський, прируслівий, присадибний, пристанційний, пришляховий, прияровий*, напр.: *У **прибережних** вербах щебече птаство, зелений очерет стоїть нерухомою лавою* (М. Коцюбинський); *А поки що бистринь автостради, мигтіння **придорожніх** дерев, і в усі краї степове роздолля, що простором своїм аж п'янить* (О. Гончар); *Тут глянув на нього з-за річки широкий простір зелених плавнів, замріли вдалині **прикордонні** села* (М. Коцюбинський);

3) прикметники зі значенням “такий, що перебуває за тим місцем, яке називає твірний іменник”, пор.: *загірний, заболотний, задворовий, закордонний, замський, заморський, зарічний, зарічанський, заокеанський* та ін. Напр.: *Залишиться суворий брат Добрина, новгородські міщани і **заморські** купці, безнастанна суєта і турбота про найману дружину, про землю, престол і малого Володимира* (С. Скляренко); ***Заокеанське** сало і насський хліб солодко танули в роті, бо відколи Хведько став сиротою, ніколи досхочу не наїдався, а голодував щодня* (М. Стельмах); *Саме весна була, за річкою у вербах зозулі кували. Луки **зарічанські**, ліси, перша світла зелень плакучих верб над водою* (О. Гончар);

4) прикметники, що виражають значення “такий, що розташований між тим, що називає твірний іменник”, “спільний для того, що названо твірним іменником”, пор.: *міжбібліотечний, міжгірний, міжгірський, міжквартирний, міжміський, міжобласний, міжпланетний, міжрічковий, міжрайонний* та ін. Напр.: *Ти завітала до заснулого **міжгірського** краю, і там, де ти пройшла цієї ночі, лягло на землю, на дерева, на почорнілі куці пухнасте срібло* (І. Цюпа); *Будуть атомні ери, **міжпланетні** польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас* (О. Гончар);

5) прикметники, які виражають значення “такий, що розташований близько від місця, яке називає твірний іменник”: *підбережний, підгірний, підгірський, підгородній, підзамчанський* (розташований під замком), *підлісний, підміський, підстеповий* та ін. Напр.: *Оце і весь мій світ – оця фортеця й десь там за тернами отой єдиний **підзамчанський** дід* (Л. Костенко).

У структуруванні словотвірної парадигми іменників з локативним значенням беруть участь дієслова, які формують дієслівну зону. Це – відсубстантивні одиниці, що розрізняються за структурними та семантичними ознаками. З-поміж них виокремлюємо і префіксально-суфіксальні вербативи та структурно близькі до них префіксально-постфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні. Їхньою специфічною ознакою є те, що вони не становлять семантичної єдності.

Деякі префіксально-суфіксальні дієслів, здебільшого термінологічного вжитку, виражають значення “перетворити в те, на що вказує твірний іменник”. Ці дієслова утворюються за допомогою префіксів *з-, за-, по-* та суфікса *-и-*, пор.: *згорбити, заболотити, залісити, залужити, погорбити*.

Зрідка та сама твірна основа локативного іменника приєднує складні префікси *збез-* й *обез-*, утворюючи дієслова-терміни зі значенням “позбавити того, що названо твірним іменником”, пор.: *збезлісити, обезлісити*. Оскільки дієслова з цими префіксами називають те саме поняття, вони є в українській мові словотвірними синонімами, що поглиблюють семантичну позицію дієслівної зони дериватів словотвірної парадигми згаданої лексико-семантичної групи іменників.

Відіменникові дієслова із суфіксом *-і-* на зразок *збезлісити* дослідники кваліфікують як такі, що мають дві паралельні мотивації: іменникову й прикметникову. К. Г. Городенська з цього приводу, зокрема, зазначила, що залежно від характеру твірної основи такі деривати можна розглядати або як префіксально-суфіксальні відіменникові дієслова із складним префіксом *збез-*, які мають значення “позбутися того або втратити здатність мати те, що названо іменниковою основою” (*збез-ліс-і-ти*), або як префіксально-суфіксальні відприкметникові дієслова з префіксом *з-*, які означають “стати таким, як визначено основою прикметника” (*з-безліс-і-ти*) [4, с. 56]. З огляду на те, що мотивація дієслова *збезлісити* локативним іменником можлива, зараховуємо цей дериват до дієслівної зони словотвірної парадигми.

Дієслівну зону словотвірної парадигми найменувань осіб за етнічною та національною ознакою репрезентують деривати, з-поміж яких за структурно-семантичними особливостями вирізняються дві групи похідних. Першу групу формують префіксально-суфіксальні дієслова із словотвірним значенням “зробити тим, хто названий твірним іменником”, пор.: *сполячити, сфранцузити, знімечити, онімечити, ополячити, ослов'янити, отуречити, офранцузити, потуречити*. Напр.: *Реальні факти розбивають облудні легенди про успішну спробу онімечити цей вільний народ* (Із журналу).

Спеціальними виразниками цього дієслівного мутаційного значення, є префікси *з-(с-), о-, по-* і суфікс *-и-*. Характерно, що та сама іменникова основа може сполучатися з суфіксом *-и-* і кількома префіксами, які надають дієсловом близьких, синонімічних значень, напр.: *сполячити, ополячити; знімечити, онімечити; сфранцузити, офранцузити; отуречити, потуречити* та ін.

У другу семантично однорідну групу об'єднуються префіксально-суфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова, які виражають словотвірне значення “набути певної ознаки, уподібнитися до когось”. Передають це значення різні словотвірні засоби в чотирьох словотвірних типах відсубстантивних дієслів:

- *pref (z-) + N + suf (-i) -ти → V: знімчити;*
- *pref (z-/c-) + N + suf (-и) -ти + postf (-ся) → V: стурчитися;*
- *pref (no-) + N + suf (-и) -ти + postf (-ся) → V: потурчитися, побусурманитися;*
- *pref (o-) + N + suf (-и) -ти + postf (-ся) → V: ополячитися, ослов'янитися, офранцузитися.*

Напр.: *Та нехай мене, дівки-бранки, Марусі, попівни-Богуславки, з неволі не викупає, бо я вже потурчилась, побусурменилась* (Народна творчість); *Три дні висів він так, хоч і обіцяли йому волю й вільне життя, аби він зрікся віри й потурчився, той не переставав клясти турків* (М. Акрас).

Спільнокореневі префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова з різними префіксами, що виражають те саме словотвірне значення, зумовлюють розгортання словотвірної парадигми іменників – найменувань осіб за національною та етнічною ознакою в глибину.

Отже, з-поміж усієї сукупності комплексних дериваційних одиниць, як-то словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо, словотвірний тип, словотвірна категорія тощо, системно-парадигматичні властивості твірних одиниць найповніше представлені в словотвірній парадигмі – комплексній одиниці класифікації й опису дериваційної системи мови, яка виконує системотвірну функцію. Вона є засобом виявлення специфіки реалізації в похідних одиницях певної словотвірної семантики різних лексико-семантичних груп слів

у межах тієї чи тієї частини мови, а також способів словотворення та словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення в дериватах, зокрема префіксально-суфіксальних, які формують особливий структурно-семантичний тип десубстантивів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Університетське вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с.
2. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 285–313.
3. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 102–113.
4. Грищенко А. П. Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 119–170.
5. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір : [монографія] / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
6. Грещук В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи / В. В. Грещук // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 68–78.

Дата надходження до редакції 17.05.2016